

KÖZLEMÉNYEK

ISMERTETÉS A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM HADTUDOMÁNYI TÉRKÉPTÁRNAK MŰKÖDÉSÉRŐL ÉS ANYAGÁRÓL.

Kocsy Gyula alezredes

Földünkéről, vagy annak egy-egy részéről hű képet térkép segítségével alkothatunk. Ma már nemcsak a katona felszereléséhez tartozik a térkép, hanem a gazdasági építőmunka nélkülözhetetlen eszközévé, a különböző szakterületeken dolgozó tudományos kutatóknak is segítőjévé vált. Az utóbbi évtizedekben a térképek iránti fokozódó kereslet önálló, vagy egy könyvtár, vagy levéltár kötelékében működő, de azok munkájától függetlenített t é r k é p t á r a k kialakulását eredményezte. Így alakult ki fokozatosan Intézetünk Térképtára is, amely gazdag anyaggal a különböző tudományágak kutatói rendelkezésére áll.

Annak előrebocsátásával, hogy nemcsak hazánkban, hanem külföldön sem alakult ki egy általánosan elfogadott rendszer a térképek csoportosítására, tárolására, katalogizálására, ismertetjük a Térképtár anyagának tagozódását, mely egyúttal a gyűjtés köréről is tájékoztatást nyújt.

A Térképtár és Tervtár tagozódási táblázata:

A. I.—VI. jelzetek alatt:	Általános térképek a világegyetemről: égboltozati térképek, világ- és földtérképek, történelmi atlaszok, térképek nagyobb földrészekről, földrajzi talaszok és szaktudományos térképek.
B. I.—XV. jelzetek alatt:	Európa térképei (országokénti felosztásban)
C. jelzetek alatt:	Afrika térképei.
D. jelzetek alatt:	Amerika térképei.
E. jelzetek alatt:	Ázsia térképei.

- F. jelzetek alatt:** Ausztrália térképei.
(A fenti csoportokon belül a, b és c jelzetek alatt külön alosztásban találjuk a politikai, fizikai és szaktudományos térképeket.)
- G. jelzetek alatt:** Tervek (tervvázlatok) városokról és környék térképek:
- G. I. jelzetek alatt:** Európa országonkénti felosztásban: (a—m alosztásban)
- G. II. jelzetek alatt:** Afrika
- G. III. jelzetek alatt:** Amerika
- G. IV. jelzetek alatt:** Ázsia
- G. V. jelzetek alatt:** Ausztrália
- G. VI. jelzetek alatt:** Városi látképek.
- G. VII. jelzetek alatt:** Egyes épületek, várak, laktanyák, kastélyok stb. látképei és tervrajzai.
- H. jelzetek alatt:** Hadi térképek címszó alatt.
- H. I., II., III/a—e., IV. a—g. jelzetek alatt:** A különböző korok háborúinak térképei.
A jelzeteken belüli sorrend:
Hadműveletek, menet és elhelyezési, táborozási, csata és ütközet, ostrom, állások, elszáncolások, erődítések térképei.
(Korszak és betűsor szerint tagolva.)
- J. I.—XVI. jelzetek alatt:** Táborozások, gyakorlatok, hadijátéktervek (országok, országrészek szerint).
- K. I.—XI. jelzetek alatt:** Országleírások: egész országok, országrészek, egyes vidékek, városok, utak, folyók, erődítések.
- L: A, B, D, J, R jelzetek alatt:** Országleírások: Általános rész, Balkán, Németország, Olaszország, Oroszország.

Gyűjteményünk forrásanyagul szolgálhat a különböző tudományágak számára:

— A kartográfia fejlődésének tanulmányozásához, földrajzi, gazdasági, településföldrajzi, vízrajzi stb. adatok megismeréséhez, összehasonlításához:

— a feudális korszak maradványainak ismertetéséhez:

— a parasztság szállásbirtokai, szétszórt tanyái, a kevészámú rossz országút, a szabályozatlan folyók árterei, a mocsaras vidékek, a már időközben lecsapolt tavak stb. tanulmányozásához:

— a közlekedési hálózat fejlődésének vizsgálatához:

— a mesterségek, iparok, állattenyésztés, a mezőgazdasági termelés gazdag ábrázolása a jelkulcsokban és kifejezése a térképek magyarázó szövegeiben, továbbá a természeti kincsek és

a feldolgozó iparok helyét ábrázoló szaktudományos térképek a kapitalista gazdálkodás vizsgálatához stb.

— a birtokpolitika, a néprajzi vonatkozások, az osztrák elnyomó törekvések, az egyház befolyásának szemléltetéséhez, a viselettörténethez s egyéb néprajzi adatokhoz:

— a városok, falvak rendezésének tervezéséhez, épületek, laktanyák építésének vizsgálatához (az erődítéseket különös gonddal ábrázolják a térképeken):

— a különféle csaták, ostromok stb. vázlatai, a hadművelési megmozdulások kéziratai, metszett vagy nyomtatott anyag a különböző háborúkban használt topográfiai térképek nemcsak a hadviselés fejlődésére, hanem pl. az egészségügyi intézmények, csápattestek, magasabb parancsnokságok békebeli elhelyezésére, az akkor használt fegyverzetre, felszerelésre stb. igen szemléltető adatokat nyújtanak:

— a történeti képábrázolásnak is fontos forrásanyaga a térkép díszítő elemeként a széleken, vagy a térkép szabaddá tett mezejében alkalmazott figurális kompozíció stb. Néha még a térképkészítés és felmérés módját, a hozzá használt eszközök ábrázolást is megtalálhatjuk a térképeken.

— A művészet-, az építészettörténész a perspektivikus és homlokrajzos ábrázolásokból rekonstruálhatja az egyes épületek alaprajzát és építészeti stílusát is. Ezt a kört bővíti a XVIII. század elejétől meglevő tervtári anyag, melyben a katonai, vagy katonai vonatkozású épületek, erődítések alaprajzaít, építési adatait is megtalálhatjuk.

Gyűjteményünk gazdag adatai nagyrészt még mindig ismeretlenek a szakkörök előtt, bár 1950 óta évente átlag 300 kutatót szolgáltunk ki. A muzeális gyűjtés és tudományos feldolgozás állami feladat és ezért rendezési, leltározási munkánkat nem tekinthetjük öncélúnak. Arra törekszünk, hogy a szükséges segédeszközök elkészítésével és rendelkezésre bocsátásával biztosítsuk az itt elfekvő gazdag adatok feltárását és hasznosítását.

A Térképtár dolgozói évek óta azon fáradoznak, hogy az anyagot olyan csoportosításokban őrizzék, mely lehetővé teszi azok felhasználását a tudományágak legszélesebb területén, még akkor is, ha jelenleg nem állanak rendelkezésére katalóguscédulák.

A Térképtárban őrzött történelmi térképanyag muzeális értékét igen nehéz felbecsülni. Szép számban találhatunk olyan kéziratoss térképeket, melyek nemzeti kincsnek tekintendők. Ezek sorát a fametszés, rézmetszés, majd könyomat útján készült térképek követik.

Ez a történelmi anyag — a fentebb vázoltakon felül — pótolhatatlan segítséget nyújt egyéb adatok megismeréséhez is és rávilágít a kor földrajzi elképzelésére, a rajtuk talált helynevek pedig segítenek a helytörténet művelőinek a rég eltűnt falvak, folyók, mocsarak, tavak, sőt épületek felderítéséhez.

Még akkor is felhasználhatók ezek az adatok, ha tudjuk, hogy a XVIII—XIX. század közepéig készült kartográfiai feldolgozásokat nem a mai értelemben vett hivatásos térképészek, hanem katonák, hadmérnökök, fizikusok, matematikusok, utazók és képzőművészek készítették. Ezeken a térképeken, melyeket művészek kiviteleztek, sok esetben több szerepet kapott a képzelet, mint a természettudományos és földrajzi ismeret. Ha adataikat fenntartással is fogadjuk, megvan a lehetőség arra, hogy több munkát, egykorú országleírásokat, vagy fenmaradt statisztikai feljegyzéseket egybevetve hasznosítsuk őket.

Gyűjteményünk zömét a topográfiai (katonai) térképek alkotják: ezeket már úgy készítették, hogy alkalmasak legyenek a hadügyi és az adózás céljaira is. Ezek már nemcsak hadműveletek előkészítésére, végrehajtására voltak használhatók, hanem alkalmasak azok történelmi feldolgozására is a ma emberének.

Gyűjteményünk jól szemléltetheti a különböző országok azon törekvését is, hogy a saját területükről jó és korszerű térképeket készítsenek, valamint azt is, hogy ezen túlmenően a szomszédos területekről is szerezzenek be térképeket és azokat saját részükre is sokszorosítsák.

Térképtárunk őrzi az összes régi sztereo térképeket. Teljesen külön kezeljük az ún. egyedi térképeket, külön a katonai (topográfiai) térképeket, valamint a tervtári anyagot.

1951 óta a Térképtár gyűjteménye (több mint 21 000 tétel-szám alatt) 244 805 térképpel, atlasszal, szakkönyvvel, légifényképpel szaporodott, melyhez 5000 térképet még hozzá kell számítanunk, amit már átvettünk, de szerzeményezése még hátra van.

E gyarapodás kimutatásában nem szerepel a „Tervtár” anyaga, melynek számbavétele, szerzeményezése és így cédulázása sem történt meg. Az anyag azonban kutatható, mert tárolása helységek és azokon belül laktanyák, épületek szerint külön iratsomókban történik. A következőkben rövid ismertetést adunk a nálunk őrzött fontosabb anyagokról.

Megtalálhatók Térképtárunkban a ókori térképek másolatai, melyek tökéletlen eszközökkel megrajzolt színes világtérképek és útleírások. Ezek az ismert tengerpartokat, főútvonalakat, a főbb helyeket és katonai állomásokat tüntették fel.

Hazánk legrégebbi ábrázolása VI. századból származó római útitérképek egy másolati töredéke 12 színes pergament lapból álló Castorius térképe (Peutinger tábla), amely a 4. és 5. lapon tünteti fel Pannóniát, a 6. és 7-en pedig Dáciát láthatjuk. Nemcsak fotomásolatban van meg, hanem színes másolatokban, melyeken megtalálhatók a római országutak és a mellettük fekvő helységek, a katonai táborhelyek és állomások. Feltünteti az erdőségeket, a fontosabb hegyvonulatokat, az utakat metsző folyókat. Megírja a helységeket és az útirányt. Az utak távolságát mérföldben adja meg.

Magyarország első térképét Lázár deák (Bakócz Tamás érsek titkára) 1528-ban készítette. Toronnyal jelzi a városokat és még az egyes várakat is. A mohácsi csatát felvonuló seregekkel ábrázolja.

(Részletes ismertetést lásd: dr. O. Harnos Eleonóra: Magyarország térképe 1528-ból. Térk. Közl. 1931. I. köt. 3. füzet.)

A század másik híres térképésze Honterus János, aki Erdély térképét készítette el.

A harmadik neves térképrajzoló Lazius Farkas volt, aki megrajzolta Magyarország térképét 1556-ban. Lazius mint katonaoorvos a császár parancsára utazásai alapján készítette el: „Karte des Ungarischen Kriegsschauplatzes vom Jahre 1556.” c. térképét. A sok kis részlethiba mellett említésre méltó, hogy a Duna folyásánál elhagyja a váci derékszögű kanyart, a tihanyi félszigetet pedig a somogyi oldalra rajzolta. (Lásd: Oberhummer és Wieser: Die Karte von Lazius.)

Lazius hatása sok térképen észlelhető: ilyen pl. 1684-ből Stier Márton százados, később erődépítő mérnök „Königreich Ungarn . . .” 12 lapos térképe.

Magyarország sok váráról készítettek a XVII. századból jó térképeket. Ezek közül Marsigli, Hallart, Anguissola kiváló vár- és látképeit is megtalálhatjuk gyűjteményünkben. Külön is említésre méltó Marsigli: Danubius Pannonico-mysicus 6. kötetben 1726-ban kiadott munkája.

Megvan Müller János 4 lapos térképe fénymásolatban 1709-ből, melyet mintegy 100 évig katonai térkép-ként használtak. Mikoviny Sámuel mérnökőrnagy 1735—42-ből származó több eredeti kéziratos térképét nemzeti kincsként őrizzük. Közülük az egyik segített hozzá bennünket, hogy Bercsényi egyik levelének keltezés helyét térképen is megtaláljuk. Ő volt az első magyar térképész, aki tudományos alapon sok térképet készített Magyarország egyes megyéiről. Gyűjteményünkben szerepel Müller Ignác 12 lapos térképe 1769-ből, mely kizá-

rólag katonai célból készült, és Balla Antal: Pest — Pilis Solt megyéje 1793-ból.

Meg kell még azt is említeni, hogy a század elején elkészített térképlapokból összetoldozott áttekintő térképlapok nem elégítették ki a XVIII. század hadműveleteinek térképszükségeit, ezért sok vázlatot készítettek kiképzett hadmérnökök első sorban várak, erődök és azok közvetlen környékéről.

Ilyen pl. Langer: Budavár kéziratos térképe 1749-ből, melynek a vár helyreállítása során jól tudták használni: Jon. Matth. Korabinszky: Atlas Regni Hungariae ... 60 lapos 1804-ben kiadott térképei:

— Görög-Kerekes-Márton: Magyar Átlás, azaz Magyar, Horvát és Tót országok vármegyéi s szabad kerületei és határőrző katonaság vidékének közönséges és különös táblái (Bécs 1802—1811) 60 lap repertoriummal;

— Lipszky János: Mappa Generalis Regni Hungariae 1806-ban kitűnő repertoriummal kiadott 12 lapos térképe;

— Karacs Ferenc: Európa Magyar Atlasa (1834—1838) 21 lapból. Említést kell még tennünk:

— Vásárhelyi Pál: kéziratosa Duna térképeiről 1836-ból;

— Fallon: Das oesterreichische Kaisertum 9 lapos térképéről, mely 1822—1887 között több kiadást ért meg;

— Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel: Magyar Ország, Horvát, Tót, Dalmát és Erdély Országok, a tenger mellék, katonai határőrvidék Földképe (1833—38) melynek 1847-i kiadását használták 1848/49-ben;

— Aszalay József: Mappa Generalis ... Regni Hungariae ... 4 lap 1 füzetten 1849-ből;

— Scheda: General-Karte der österr. Kaiserstaates 20 lap 1856-ból, amit az osztrák vezérkar használt 1866-ban hadműveleti térképként a porosz—osztrák háborúban.

Gyűjteményünk zömét a topográfiai térképek adják, melyeknek sorsát a Monarchia I. katonai felmérésével (Josephinische Aufnahme) szelvényei ismertetésével kezdjük. Ez a felmérés 1763—1787 közötti években 2 : 28 800-as méretarányban országrészenként, tartományonként és nem egységes rendszerben készült.

A térképeket minden országban titkosan őrizték. Ez is az udvari haditanács levéltárának mélyén pihent és uralkodói engedélyt kellett szerezni a betekintésre. Ezeket a színes térképlapokat a Kriegsarchiv kincsként őrzi a hozzájuk tartozó országleírásokkal együtt.

E szelvényekből

963 db esik a történelmi Magyarországra,

280 db Erdély és

208 db a Temesi bánság területére.

Minden szelvényről 1 eredeti és 1 másolati példány készült 64x42 cm-es nagyságban. Számozásuk oszlopok és azokon belül övek szerint történik.

A magyarországi szelvények B IX. a 527. jelzet alatt található typon, vagy fotomásolatban és részben ki vannak színezve. Rendelkezésünkre áll minden szelvényről 1—1 mikrofilm és 1—1 síkfilm 13x18 cm-es nagyságban, melyekről kifogástalan másolatok készíthetők. A térképekhez 7 kötet országleírás is tartozik. Ezek mikrofilmen és fotomásolatban állnak rendelkezésünkre. A MTA gondozásában egy munkaközösség fokozatosan kiadványt készít el róluk és az I—XIV. oszlopok anyaga 1964-ben könyvalakban jelenik meg.

A B IX. a 715. jelzet alatt őrzött, Erdélyt ábrázoló térképekről csak mikrofilm és róluk 30x40 cm-es nagyságban készített fotomásolat van birtokunkban. A térképekhez tartozó 4 kötet országleírás szintén megvan fotomásolatban.

A B IX. a 577. jelzet alatt tárolt Temesi bánság térképeiről 13x18 cm-es síkfilm és róluk készült 30x40 cm-es fotomásolat áll a kutatók rendelkezésére.

Az I. katonai felmérést a hétéves háború tapasztalatai alapján Daun és Lacy tábornokok javaslatára még Mária Terézia rendelte el és a munkálatok irányítását a hadvezetőség vette kezébe.

A térképen feltüntetik az ország-, megye- és kerülethatárokat, különbséget tesznek az utak között. Van ország-, posta-, mű-, kocsi-, mezei-, erdei-, gyalogút és ösvény, jelöli a mély, feltöltött és gátutakat is. Megtaláljuk a postaállomásokat, a vám és harmincadhelyeket. Alaprajzban ábrázolja a településeket.

A vízrajza is igen változatos. Feltünteti a forrásokat, patakokat, folyókat a szigetekkel, csatornákat, tavakat, de ábrázolja az átkelőhelyeket kocsik, lovak, gyalogosok részére különféle teherbírású hidakkal.

Feltünteti a rétek, legelők, szántók, szőlők, dohánykertek stb. területeit is, a talajviszonyokat, a nád, mocsár, futóhomok és szik kiterjedését.

A névrajza is igen gazdag.

A térképről leolvasható adatokat egészíti ki az ún. „ország-leírás” (Landesbeschreibung), melyben olyan adatokat találhatunk meg, melyeket a térképen nem lehetett kifejezni. Pl. egyes helységek távolsága órákban (1 óra = 5000 lépés), a lakott helyek szilárd épületeit, a vizek mélységét, szélességét, a gázlók, kompok helyét, az utak járhatóságát különböző évszakokban,

az erdők faféleségeit stb. Utal a csatahelyekre, épületromokra és egyéb hasznos, főleg történelmi és régészeti adatokra.

A térképek és az országleírások forrásértékét növeli, hogy egységes szempontok alapján végezték az adatok feljegyzését.

Az utóbbi évek folyamán igen eredményesen használták a különféle tudományágak a népgazdasági tervező munkájuk során gyűjteményünknek ezt a gazdag forrásértékű anyagát, mely még könnyebben kutathatóvá válik, ha az országleírás nyomtatásban is megjelenik.

A fent ismertetett térképeket nem sokszorosították. Róluk csak titkos használatra készült kéziratos térkép. A magyarországi lapokról Neu ezredes 39 lapos 1:115 200-es térképet készített, melyről 18x24 cm-es üvegnegatívot szereztünk és másolatokat készítettünk. Ezeket is gyümölcsözően használta fel több intézmény.

Erdélyről pedig Jeney őrnagy (később tábornok) 24 lapon 1 : 96 500-as térképet rajzolt. Erről is 18x24 cm-es üvegnegatívok alapján készítettünk másolatokat.

A II. katonai felmérést (Franzische Aufnahme) II. Ferenc császár 1806-ban rendelte el. Ez már tudományos alapon, összefüggő rendszerben — a Cassini-féle francia térképezés mintájára — 1807—1869. között, gyakori megszakításokkal, szintén 1:28 000-es méretarányban készült. Teljes befejezésre azonban nem került.

A B IX. a 530. jelzet alatt sósókópia másolatban — eredeti nagyságban — őrizzük ezt az értékes anyagot, mely az I. katonai felmérésnél sokkal pontosabban, több részlettel ábrázolja a történelmi Magyarországot és külön Erdélyt. Mint új adatokat, a vasútvonalakat is megtaláljuk a térképen. A gazdaságtörténeti és egyéb vizsgálatok mellett ez a térképanyag ábrázolja az 1848/1849-es szabadságharc eseményeinek nyomvonásához szükséges korabeli terepviszonyokat.

E lapokról készítették az 1:144 000-es térképünk 141 szelvényét, és az országonként, tartományonként kiadott 1:288 000-es térképeket is, melyből 16 szelvény fedí hazánk területét.

Itt megemlíteni az 1:300 000-es térképlapokat, amelyeket 1878-ban a berlini kongresszuson a határok kijelölésénél használtak, valamint az ennek felhasználásával készült 1:300 000-es „Marschroutenkarte” lapjait.

A III. katonai felmérés lapjait B IX. a 397. jelzet alatt tároljuk. Ez a felmérés 1:25 000-es méretarányban az 1869—1887-es években készült. A színes felvételi lapokból több eredeti példány megmaradt. Ez azonban még nem volt szabatos felmérés.

Egyre több és új jeleket találhatunk a térképeken: a különféle minőségű utak, vasutak, vizek, hidak, települések és művelési ágak pontos megjelölésére. E térkép nyomdai sokszorosítását nem tervezték és csak később készítettek róluk fekete-nyomatokat.

E felvételi lapok képezték alapját a részletes 1:75 000-es térképeknek, melyeket a szükséges generalizálások után készítettek el és fekete színben sokszorosítottak. Ez a munka 1873-tól 1889-ig tartott. Egy lap 4 db 1:25 000-es szelvény területét ábrázolja. A lapokat B IX. a 33. jelzet alatt találhatjuk meg.

Újabb átdolgozások eredményeként került kiadásra 5 színben Közép-Európa 1:200 000-es általános térképe, melyből az 1887-től 1913-ig megjelent 265 térképlapot a B II. a 39. jelzet alatt őrizzük, valamint az 1:750 000-es áttekintő térképek, melyekből az 1882—1886. években kiadott 54 lapot B II. a. 26. jelzet alatt találhatjuk meg.

A IV. vagy „Szabatos felmérés” (Präzisions Aufnahme) 1896-ban kezdődik. De ebből csak kevés lap készülhetett el, mert 1914 júliusában az I. világháború miatt beszüntették. A háború azután egészen új irányt adott a jövő térképezésének, A felsoroltakat követően különleges térképek is készülnek, melyek felsorolása külön katalógus kiadását igényelné.

Az 1920-as években a Térképészeti Intézet a szükséges alapanyagok felhasználásával, később helyesbítésével, majd teljesen új felmérésekkel új és újabb térképeket készített.

Erődök, löterek, táborhelyek stb. környékén 1:12 500-as és 1:10 000-es felméréseket is végeztek. Új méretarányként jelent meg az 1:50 000-es térkép.

A Térképészeti Intézetnél készült térképből több példányt kapunk, hogy azokat muzeális célokra megőrizzük. A könnyebb áttekintés érdekében a topográfiai térképeinket méretarányok szerint tároljuk és a szelvények összes kiadása egymás mellett található meg. Ez lehetővé teszi, hogy a vizsgált terület változásait azonos méretarányú térképen figyelhessük meg.

Azok számára, akik a felsorolt térképekkel részletesebben is szeretnének megismerkedni, ajánljuk, olvassák el:

Paldus József ezredes: Katonai térképek készítése II. József császár idejében. (Hadtört. Közlemények 1917. évf.)

Eperjessy Kálmán: Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárban. Szeged, 1928.

Dr. Borbély A. és dr. Nagy Júlia: Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. Térk. Közl. 1932.

Gazdag László: Hazánk területét ábrázoló régi helyszín-

rajzi térképek a Hadtudományi Térképtárban. Földrajzi Közl. 1958. 2. szám.

Térképtárunk eddigiekben ismertetett anyaga természetesen csak ízelítőül szolgálhat azok számára, akik kíváncsi szemmel már régóta várják, hogy az újjászervezett és átrendezett gyűjteményünk teljesen kitarja kapuit a különféle tudományágak kutatóinak széles tábora előtt.

Ezt kívánjuk minél gyorsabban lehetővé tenni azzal, hogy a most folyó leltározó munkánk befejezése után sürgősen megkezdjük a térképek címfelvételének készítését, melyek azon felül, hogy segítik a térképek kikeresését, alapul is szolgálnak, hogy gyűjteményünk 1—1 csoportjáról folyamatosan annotált katalógusokat adhassunk a kutatni vágyók kezébe és ezzel tegyük ismertebbé térképeinket.